

В. А. ПАНАСЮК. «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ XVII – XVIII СТ.

Досліджуються геостратегічні інтереси іноземних держав стосовно Гетьманщини. Аналізуються регіональні політичні інтереси європейських держав. Досліджуються наслідки боротьби іноземних урядів за регіональне домінування в Європі.

Ключові слова: геополітика, боротьба, домінування, регіоналізм.

Исследуются геостратегические интересы иностранных государств в отношении Гетманщины. Анализируются региональные политические интересы европейских государств. Исследуются последствия борьбы иностранных правительств за региональное доминирование в Европе.

Ключевые слова: геополитика, борьба, доминирование, регионализм.

Geostrategic interests of the foreign states concerning Hetman ship are investigated in article. Regional political interests of the European states are analyzed. Consequences of struggle of the foreign governments for regional domination in Europe are investigated.

Keywords: geopolitics, struggle, domination, regionalism.

Утворившись на перехресті європейської і євразійської цивілізацій, сучасна Українська держава успадкувала численні проблеми козацької держави, пов'язані з її аналогічним геополітичним розташуванням. Тому дослідження даного питання є актуальним насамперед для визначення зовнішньополітичних орієнтирів сучасної української еліти.

Дослідженням даної теми займалися В. Артамонов¹, В. Газін², В. Заруба³, Г. Санін⁴, Т. Чухліб⁵ та ін.

Розпочата в середині XVII ст. національно-визвольна боротьба українського народу проти соціального та національно-релігійного гніту Речі Посполитої, порушила хитку політичну рівновагу в Центрально-Східній Європі. Поступово в орбіту військово-політичної боротьби України та Польщі втягнулися інші європейські країни, проклавши останнім шлях до чергового з'ясування стосунків за право володіти спірними територіями.

У другій половині XVII ст. козацька держава перебувала в епіцентрі уваги дунайських князівств. Дипломатичні стосунки з гетьманом підтримували також уряди Бранденбургу, Туреччини, Швеції та ін. держав. Проте головна військово-політична боротьба за Україну розгорнулася між Москвою та Варшавою.

Боротьбою українського козацтва проти Варшави скористалося помірковане політичне крило Речі Посполитої, поставивши за підтримкою козацької еліти свого ставленика на польський трон. Пропозицію ж українського уряду про надання військово-політичної підтримки Кремлю у боротьбі за польський трон в обмін на протекторат царя над Гетьманщиною російський уряд відхилив. Москва зайняла вичікувальну позицію в польсько-українській боротьбі. Проте російський абсолютизм прагнув територіального розширення власних володінь, щоб підвищити свій політичний статус в боротьбі за регіональне домінування. Враховувати національні інтереси провідних верств інших міжнародних політичних суб'єктів не входило у плани царського оточення. Москва поставила перед собою мету відібрати від Речі Посполитої втрачені напередодні української революції землі.

На Півночі Європи, захопивши все балтійське узбережжя і протоки в дельтах Неви, Швеція позбавила Кремль можливості мати військовий флот та вести морську торгівлю на міжнародному рівні. Перспектива перетворитися у безнадійно відсталу від Європи державу, позбавлену флоту в час війн і великих географічних відкриттів, важливих водних торговельних артерій, не влаштувала Москву.

Таким чином, російський уряд вступив у боротьбу з іншими суб'єктами міжнародних відносин за геополітичний розподіл світу із чітко спрямованою геостратегічною ціллю встановити гегемонію власного політичного домінування в Східній Європі.

За допомогою переяславсько-московської угоди у Москві з'явився формальний привід на підставі даного договору втручатися у внутрішні справи Української держави. Перетворивши козацьку державу в буферну зону, Москва почала активно вибудовувати плани геостратегічного наступу, плануючи контролювати політичну ситуацію в Речі Посполитій, Кримському ханстві, дунайському регіоні і на Балканах з перспективою подальшої військової експансії з її території в Європу. Вирішуючи українське питання, Москва, не маючи змоги власними силами окупувати Гетьманщину, започаткувала процес територіального розподілу Української держави, перетворивши її в об'єкт міжнародних відносин та ліквідувавши її інститути державного правління. Аналогічною була політика і інших політичних суб'єктів міжнародних відносин, що приймали активну участь в боротьбі за українські землі.

Отже, вступивши в боротьбу за українські території, царський уряд та інші суб'єкти міжнародних відносин у зовнішньополітичній діяльності керувалися виключно власними державними інтересами, не враховуючи політичні інтереси українського народу і інших учасників міжнародних політичних процесів.

Віленське перемир'я і Андрусівська угода Польщі і Москви та інші міжнародні угоди другорядних суб'єктів міжнародних відносин розкрили їх політичні цілі стосовно українських територій. В підсумку для польської державності Українська національна революція стала домінуючою причиною її зникнення з геополітичної карти світу. На початковому етапі революційної боротьби єдиним політичним патроном Польщі на міжнародній арені був Відень і після переяславської угоди – Бахчисарай. Австрійський двір не хотів втрачати головного союзника – Річ Посполиту в боротьбі із антигабсбурзькою та антиосманською коаліцією в складі своїх головних ворогів – відповідно Туреччини, Франції і Швеції. Протилежних політичних поглядів дотримувалась лідер антигабсбурзької коаліції – Франція. В політичних планах французького уряду головною ідеєю було створення антигабсбурзької коаліції в складі Речі Посполитої, Османської імперії і Шведського королівства з метою недопущення поширення впливу австрійських монархів в Європі. Для бахчисарайського уряду переяславські домовленості Москви і Чигирини були політично неприйнятними. Перманентно підтримуючи Польщу і Чигирин, кримчаки шляхом політичних маніпуляцій систематично отримували політичні і економічні дивіденди від їх взаємної боротьби. Така зовнішня політика Кримського ханства по відношенню до України і Польщі дозволяла васалам турецького султана диктувати обом ворогуючим сторонам правила політичної гри, що були вигідні насамперед Бахчисараяві. Політика Бахчисарая, побудована на політичних протиріччях інших держав, забезпечувала стабільне функціонування його військово-політичних інститутів. Проте відсутність в кримчаків необхідної для повноцінної державної самоорганізації

суспільства, економічної бази і розвинених політичних інститутів влади стала однією з причин їх остаточного занепаду у четвертій чверті XVIII ст.

На початку другої половини XVII ст. зростаюча військова ескалація в Східно-му регіоні Європи призвела до оформлення військової коаліції в складі Варшави і Бахчисараю, спрямованої проти воєнної експансії російсько-українських військ. У відповідь Москва створила антипольську коаліцію, об'єднавши навколо себе Гетьманщину, Швецію, Бранденбург, Трансильванію. Спільний похід антипольської коаліції на територію Речі Посполитої призвів до того, що польське питання набуло міжнародного значення в дипломатичних переговорах провідних політичних суб'єктів, а саме королівство ледь не перетворилося в об'єкт міжнародних відносин.

Події у Варшаві стали головною темою розмов урядових кіл Франції та Австрії. Відень під час переговорів наполягав на тому, щоб Московський уряд не підтримував Стокгольм в боротьбі проти Польщі. В міжнародних політичних процесах Східної Європи становище Росії ускладнилось потенційною загрозою Москві і Варшаві від Стокгольма. Шведський трон, здобувши за допомогою коаліційних військ ряд перемог, не рахуючись із політичними інтересами інших учасників коаліції, заявив свої права на захоплені території. За таких обставин подальше зміцнення шведського королівства було неприпустимим.

Недопущення української делегації на переговорний міжнародний процес Варшави і Кремля у Вільно мало негативні наслідки для останнього. Проти Росії сформувалася військова коаліція в складі: Кримського ханства, Речі Посполитої та України. Однак, досить швидко Кремлю вдається дипломатичним шляхом стабілізувати ситуацію. Москва активно поширює свій вплив на проросійськи налаштоване лівобережжя козацької України, використовуючи підкуп козацької старшини.

Отже, московський уряд активно сприяв початковим процесам територіально-політичного розколу української держави по річці Дніпро на промосковське лівобережжя і пропольськи налаштоване правобережжя Гетьманщини, поставивши за мету загарбати українські землі.

Відмова польського сейму ратифікувати Гадяцьку унію призвела до зміни влади в Україні. Гетьманщина знову опиняється під скіпетром Московського царя, проте ненадовго. Наступ Росії на козацькі вольності змушує її верхівку повернутися під владу польського короля. Польща і Москва, використовуючи існуючий територіально-політичний розкол Гетьманщини, укладають двохсторонній мирний договір за рахунок поділу її земель. В третій чверті XVII ст., за міжнародною Андрусівською угодою Речі Посполитої і Московського царства, лівобережна Україна із Києвом переходила під владу царської корони, правобережна Україна відповідно мала належати Варшаві. Таким чином, юридично оформлювався розподіл її земель, що перетворювало козацьку Україну із суб'єкта в об'єкт міжнародних відносин.

Проте Стамбул і Бахчисарай не визнали правочинність Андрусівської угоди. Ісламські володарі завбачливо уgliedли в ній політичну рівновагу між Москвою і Варшавою, що неодмінно мала проявитися в черговій антиосманській коаліції і в придушенні військово-політичної активності Кримського ханства у Східному і Південному регіоні Європи.

Стамбул швидко налагодив переговорний процес із протурецьки налаштованим оточенням П. Дорошенка. Оттоманська Порта, переслідуючи свої політичні

цілі, вирішила вступити в боротьбу із Москвою та Варшавою за право володіти козацькою державою. Відповіддю українського населення на Андрусівську угоду стало масове соціальне заворушення по всій території України, спрямоване проти свавілля московських та польських урядовців. Росія та Польща під впливом українського народного повстання поступово втрачають владу в козацькій державі. Гетьманом об'єднаної козацької України проголошується П. Дорошенко. Віленською угодою між Росією та Польщею передбачалася взаємна військова допомога на випадок спроб Туреччини заволодіти Україною. Москві було відомо, що Порта, прагне насамперед відібрати територію правобережної України, яка за Андрусівською угодою знаходилась під владою Польщі. Політики Кремля розуміли, що Туреччина найвірогідніше нападе на Польщу. Війна Стамбула і Варшави була вигідна Росії. У військовому протистоянні Варшави і Стамбула Кремль готувався зайняти вичікувальну позицію. Однак, дипломати Кремля усвідомлювали, що залишатися нейтральною в боротьбі іноземних держав за Україну Москва не зможе. Російським полководцям неодмінно доведеться вступити у війну з одним із переможців у майбутній польсько-турецькій війні. Розуміючи можливість війни із Стамбулом, Варшава і Москва ведуть активні переговори про мир на умовах васального підданства з гетьманом П. Дорошенком. Однак переговорний процес не мав політичного успіху.

Таким чином, непоступливість Москви і Варшави остаточно переконала Чигирин в необхідності дотримуватися турецької протекції. Отже, втручання Стамбула в українські справи стало невідворотнім.

Річ Посполита, залишена один на один у війні з Туреччиною, терпить розгром та підписує Бучацьку угоду, втративши фактично всі володіння в правобережній Україні. Відбувається черговий поділ українських земель козацької держави між Варшавою і Стамбулом. Намагаючись знайти вихід із складної політичної ситуації, королівські радники вирішили спрямувати агресію Версаля, Стокгольма, Амстердама і Копенгагена проти Бранденбургу, щоб забрати в останнього у Північній частині німецьких земель території Східної Пруссії. Майбутня антибранденбурзька коаліція за попередніми домовленостями зобов'язувалася надати польському королю підтримку в боротьбі за Україну. Намагаючись вирішити українське питання, королівський уряд розраховував зміцнити власне політичне становище і утвердити абсолютну монархію у Речі Посполитій. Однак політичні плани короля були розкриті польською верхівкою. За підтримки Відня шляхта і магнати змусили короля відмовитися від реалізації своєї політичної програми, що була неприйнятною для польського і Габсбурзького двору. За таких обставин балтійський зовнішньополітичний курс польського короля зазнав невдачі. Порта, перемігши Річ Посполиту, оголошує війну Росії. Стамбул звинуватив Кремль у підбурюванні П. Дорошенка до зради султана і спробах царської корони налагодити союзницькі стосунки з патріотично налаштованою козацькою старшиною правобережної України, що, за Бучацькою угодою, знаходилась під владою Порти.

Правляча верхівка Кремля проводить переговори з Віднем про створення блоку держав антитурецької ліги. У війні із Туреччиною політична програма царського уряду передбачала максимум – це захоплення правобережної України під приводом захисту православного українського населення від ісламського впливу Туреччини. Політична програма-мінімум спрямовувалась на збереження володінь російською короною над підвладними їй за Андрусівською угодою українськими

територіями. Завдяки дипломатичним поступкам Москві вдалося поновити вплив над лівобережною Україною, оголосивши П. Дорошенка зрадником царя, що завів козацьку державу в турецьке ярмо. Політичний прагматизм царського уряду та перемоги українсько-російських військ проти татар і турок швидко дали позитивні для Москви результати.

Українські території знову ділилися між ворогуючими державами – Портою і підвладними їй кримчаками та Московським царством. Послідовна політика Кремля, спрямована на придушення опозиційних осередків у лівобережній Україні, скинення неугодних гетьманів і самовільне призначення лояльних до російського уряду керівників козацької держави призвели до чергового політико-територіального розколу держави та її послаблення. Невраховання жодною із воюючих держав-союзниць Гетьманщини політичних інтересів останньої, а також тривала, виснажлива та головне безперспективна за таких умов боротьба поневоленого, розколотого територіально і політично українського народу за незалежність призвела до вимушеного зречення П. Дорошенком гетьманської булави. Так, на початку четвертої чверті XVII^ост. національно-визвольна боротьба українського народу завершилась. Поразка української революції була спільною перемогою воюючих держав над українським народом.

Отже, під владою Росії залишався важливий стратегічний плацдарм козацької держави, добре розвинений у політичному, військовому та економічному плані для подальших наступальних операцій з метою захоплення всієї України. Слід також зазначити, що царський уряд ніколи не брав військової участі в антиосманських коаліціях. Тому відношення султана до царя було відносно лояльне. Заключивши перемир'я з Москвою, Стамбул був перекопаний в нейтральності політики Кремля в найближчих війнах Порти з європейськими державами. Всі свої військові сили Оттоманська Порта вирішила направити на боротьбу із Священною імперією. Франція, користуючись сприятливою нагодою, захопила володіння Священної імперії – Страсбург та Ельзас. Перед наростаючою турецькою загрозою Габсбурги Відня та Мадриду вимушено визнали право Версаля на завойовані території. Однак досить швидко проти Франції сформувалася Аугсбурська ліга в складі Австрії, Іспанії, Баварії, Ганновера і Республіки Північних З'єднаних провінцій. Проте, учасники Аугсбурської ліги не змогли надати військову підтримку королю Іспанії, готуючись до війни із Туреччиною. Перемога у війні з Туреччиною надихнула монарші двори Європи на продовження боротьби з Оттоманською Портою. Австрія, Бранденбург, німецькі князівства, Венеція і Річ Посполита утворили Священний союз, спрямований на боротьбу проти турецького панування в Центрально-Східній Європі. Спроба Ватикану приєднати до Священної ліги Францію не мали успіху. Франція, розуміючи послаблення позицій габсбурзького двору через війну з Туреччиною, нападає на Іспанію, захопивши Люксембург. Підписаний між Версалем і Аугсбурзькою лігою мир засвідчив про лідерство Бурбонів в Західній Європі.

Таким чином, використовуючи українську карту у власних політичних планах, Франція досить успішно послаблювала своїх політичних противників в Західній і Центрально-Східній Європі, провокуючи Стамбул і Бранденбург до війни з антифранцузькою коаліцією в боротьбі за українські землі. Одночасно воюючи в Центрально-Східній і Західній Європі, Аугсбурзька ліга була неспроможна перемогти Францію. Тому війна Версаля і Аугсбурзької коаліції завершилась перемогою французів. У війні із Францією Іспанія втратила передові позиції

в континентальній Європі, що призвело до послаблення роду Габсбургів у світі.

Московська держава, задоволена станом справ в сфері зовнішньої політики, не приймала участі в жодній Європейській коаліції, зосередившись на утворенні особистої влади в лівобережній Україні. Проте наступ Священної ліги на Стамбул загальмувався. Розуміючи небезпечність позиційної війни з Оттоманською імперією, Відень і Варшава змушені були відіслати своїх послів до Москви з проханням надати військову допомогу в боротьбі з ісламською державою. Росія погодилась долучитися до антиосманської коаліції, висунувши територіальні претензії Речі Посполитій на визнання останньою політичних прав першої володіти Україною. Перебуваючи в безвихідному становищі, польський король уклав з Росією мир. Дві держави в черговий раз здійснили поділ Української держави, ігноруючи її національні інтереси.

Таким чином, Польща і Росія знову пішли на зближення в боротьбі проти спільного ворога Туреччини за рахунок поділу українських земель.

Прогресуючий занепад Порти змусив оточення султана погодитись на мирні переговори зі своїми противниками. Невраховання Оттоманською Портою національних інтересів Українського народу в кінцевому наслідку остаточно перекреслило її політичні плани домінувати в Східній Європі. В турецькій імперії розпочалися невідворотні політичні процеси занепаду. Аналогічної політичної помилки в міжнародному житті допустився і його васал – Кримське ханство, розділивши участь свого сюзерена. Результатом переговорів дипломатів Стамбула і Священної ліги став фактично розподіл території першої між державами-переможцями. Річ Посполита відібрала в Стамбула українське Поділля. Інші держави також повернули собі відібрані у них Туреччиною володіння.

Отже, під час мирних переговорів європейських держав українські землі знову стали розмінною монетою в мировій угоді Варшави і Стамбула. Царський уряд, розуміючи наростаючу могутність Шведського королівства, поспішив укласти із деградуючою Туреччиною перемир'я, вимушено припинивши боротьбу з Портою за вихід Росії в Чорне і Середземне море. Таким чином, перемога Московським царством мілітаризованої Швеції, що панувала в Балтійському регіоні і претендувала на володіння українськими територіями, стало головним завданням генерального штабу Москви.

Незважаючи на невдалий хід військових дій у російсько-шведській війні, царські урядовці, модернізувавши армію, вирішили не припиняти боротьбу, розраховуючи на допомогу українського уряду І. Мазепи. Однак, гетьман перейшов на сторону ворога Кремля. Шведські дипломати одночасно вели переговори із своїми ворогами і союзниками про розподіл українських земель, прагнучи досягнути поставлених політичних цілей. Проте підтримка українського населення російських військ в битві під Полтавою внесла корінний перелом у російсько-шведську війну на користь Москви. Перемога Росії над Швецією в Північній війні призвела до втрати остаточної гегемонії в Балтії. Російсько-шведський мир закріплював за Кремлем Фінську і Ризьку затоки для виходу в Балтійське море та ряд інших територій Шведського королівства. Під впливом всіх цих політичних перетворень XVII – XVIII ст. в Москві утворилися нові політичні інститути, що докорінно змінили існуючий суспільно-політичний устрій монархії. Московське царство офіційно проголошувалось імперією. Ліквідація козацької автономії і Польщі в зовнішній політиці Кремля стало питанням часу.

Відтак сформовані в Москві політичні інститути монархічного абсолютизму

довели свою практичність і витривалість в боротьбі за існування. Протилежні за формою правління і більш децентралізовані за політичним устроєм владні інститути Гетьманщини і Речі Посполитої взагалі виявились нездатними вистояти у військово-політичній боротьбі із жорстким абсолютизмом царського режиму. Проте не варто нехтувати і тим фактом, що сприятливий для Москви перебіг міжнародних політичних процесів XVII – XVIII ст. забезпечив останній відносно стрімкий політичний і економічний розвиток та перемогу над своїми геостратегічними противниками в Східній Європі. Ставши імперією, Росія вийшла на принципово новий рівень політичних взаємовідносин із передовими державами світу, розширивши сферу свого політико-економічного впливу і військової присутності на приєднаних територіях.

Втрата панівних позицій Шведського королівства в Балтії автоматично призвела до посилення впливу її ворога – Австрійських Габсбургів. З початку другої чверті XVIII ст. головний союзник шведського трону в антигабсбурзькій коаліції – французький уряд припинив боротьбу проти Відня. Війни за володіння заморськими колоніями стали домінуючою зовнішньополітичною ціллю Версаля та Лондона.

Таким чином, перемігши своїх головних ворогів – Стамбул і Стокгольм та позбувшись експансії французького уряду в своїх володіннях, гегемонію у Центрально-Східному регіоні Європи отримують Габсбурги Австрії. Натомість ослаблення Польщі у війні з Україною та програш іспанської гілки Габсбургів Бурбонам Франції за гегемонію в Центрально-Західній Європі, ліквідували загрозу створення першими, потужної імперіалістичної метрополії Габсбурзького клану з політичним домінуванням над Європою. Визвольною боротьбою українців скористалося Бранденбурзьке князівство. Зважена політика Гогенцоллернів призвела до створення Пруського королівства, яке об'єднає другорядні німецькі князівства у могутню Германську державу.

Позбавлена політичної автономії, Лівобережна Україна перетворилася в провінцію Російської імперії. Згодом Відень, Берлін і Москва здійснили три поділи головного ворога козацької держави – Речі Посполитої, а Кремль завоював Кримське ханство. Поступово занепали і дунайські князівства.

Таким чином, після втрати Гетьманщиною незалежності й ліквідації залишків козацької автономії, внаслідок тривалої боротьби європейських дворів за право порядкувати в її землях, українське питання вирішилося на користь Москви, Відня і Берліна.

Отже, політичні процеси другої половини XVIII ст. призвели до зникнення із політичної карти світу Гетьманщини, Речі Посполитої та Кримського ханства. Політично занепали Молдавія, Трансильванія і Валахія. Конфігурація геополітичних сил в Європі кардинально змінилась. На півночі значно ослабла політичні позиції Швеції, на Півдні – Туреччини, а на Заході – Іспанії. На континенті посилюється політичний вплив Франції. Провідну роль в політиці Східного регіону почали відігравати Росія, Австрія і Пруссія.

1. *Артамонов В.* Соперничество очагов державности в Восточной Европе в XVII – XVIII^{вв.} // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні науки. – Т. 16. – 2006. – С. 291–304. 2. *Газін В.* Питання визнання нових геополітичних реалій у Центрально-Східній Європі в московсько-австрійських стосунках другої половини 50-х рр. XVII ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні

науки. – Т. 16. – 2006. – С. 322 – 328. **3.** Заруба В. «Українське питання» в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 3–12. **4.** Санин Г. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений (1648 – 1702 гг.) // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: Історичні науки. – Т. 16. – 2006. – С. 305–322. **5.** Чухліб Т. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. – К.: Наш час, 2007. – 156 с.